

УДК 821.111.09

О. В. ТУПАХІНА

м. Запоріжжя

tupakhina@gmail.com

ВІКТОРІАНСЬКИЙ ПРЕТЕКСТ У ДЗЕРКАЛІ МАСОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ (НА ПРИКЛАДІ СУЧАСНИХ РЕІНТЕРПРЕТАЦІЙ РОМАНУ Ш. БРОНТЕ «ДЖЕН ЕЙР»)

У статті на матеріалі трьох романів порубіжжя ХХ–ХХІ ст. («Adele» Е. Теннант, «The Eyre Affair» Дж. Ффорде, «Mrs. Rochester» К. Беннет) досліджується своєрідність реценції масовою літературою як власне вікторіанського претексту (роману Ш. Бронте «Джен Ейр»), так і його численних неовікторіанських прочитань (фрейдистських, марксистських, постколоніальних, феміністських тощо). Запропоновано модель класифікації деривативних текстів відповідно до характеру легітимізації стосунків із претекстом. Досліджено трансформації естетичних, ідеологічних, нарративних надкодувань претексту під впливом актуалізованих жанрових кліше (романтичного, готичного, тощо).

Ключові слова: неовікторіанський роман, масова література, інкрементальна література, претекст, деривативний текст.

Майже сто сімдесят років «Джен Ейр» Шарлотти Бронте привертає увагу широкого читачького загалу. Перекладений 24 мовами, роман англійської письменниці справедливо вважається одним з найпопулярніших художніх творів усіх часів: він стабільно входить до першої двадцятки рейтингів шедеврів світової літератури за версіями «Esquire» і «Guardian», у 2003 р. посів десяту позицію в переліку «Big Read Top 100» ВВС, а в 2006 став єдиним представником літератури ХІХ сторіччя у першій десятці впливового книжкового рейтингу Harvard Book Store's Top 100. За результатами останнього опитування читачів журналу «Telegraph» у квітні 2015 р., «Джен Ейр» знаходиться на сьомій сходинці переліку ста обов'язкових до прочитання творів світової літератури.

Запорукою приголомшливого успіху роману в читачів другої половини ХІХ ст. традиційно вважався суперечливий та конфліктний образ його головної героїні, що після першої публікації 1847 р. опинився в центрі бурхливої дискусії про ідеал жіночості, егалітарний тип родини та наслідки вікторіанської реформи шлюбного законодавства. Хоча «Джен Ейр» не є першим «романом про гувернантку» в історії англійської літератури (витоки жанру сягають 1800-х рр., коли побачила світ

«The Good French Governess» М. Еджуорт), саме у творі Бронте лімінальна, трансгресивна й через це потенційно загрозлива для вікторіанського суспільства постать гувернантки виходить поза межі історичного і соціального контексту на рівень архетипу, стаючи символом бунтівної жіночості та ідеалом нонконформізму не лише на європейських чи американських, але й на азійських теренах [15, 227]. Ця внутрішня нетотожність роману, підтверджена як надзвичайно широким діапазоном критичних відгуків, так і великою кількістю реінтерпретацій, дає Б. Шафф підстави вважати «Джен Ейр» прототипом «відкритого», у термінології У. Еко, твору [13, 34]. До того ж, імпліцитно закладена у текст на рівні нарративних надкодувань можливість продовження (епітомізована у відомій ремарці: «Reader, I married him») не лише обумовлює відкритість фіналу, але й, на думку В. Каннінгема, спонукає читача до заповнення залишених авторкою лакун [3].

Дійсно, за кількістю деривативних текстів «Джен Ейр» посідає одне з перших місць в англійській літературі. За спостереженнями П. Стоунмен, чия фундаментальна робота «The Bronte Transformations» охоплює період з 1847 по 1994 рр., роман став основою для більш ніж 150 різноманітних адаптацій, реінтерпретацій

та продовжень [15], а колективна монографія «A Breath of Fresh Eyre» під редакцією М. Рубік і Е. Меттінгер-Шартман додає до цього переліку понад десяти нових текстів, датованих 1994–2004 роками [13]. Символічно, що саме роман Бронте виступає претекстом твору, з якого традиційно розпочинають відлік «вікторіанського відродження» другої половини ХХ століття, – «The Wide Sargasso Sea» Джин Рис, що здійснив суттєвий вплив на численні фрейдистські, марксистські, феміністські і постколоніальні прочитання «Джен Ейр» у 1960–80-х рр. («A Mad Woman in the Attic» С. Гілберт і С. Губар, «Myths of Power: A Marxist Study of the Brontes» Т. Іглтона, «The Anathematized Race: The Governess and Jane Eyre» М. Пуві та ін.).

У другій половині ХХ ст. обумовлене постмодерністською парадигмою з її концепціями транстекстуальності (Ж. Женнет), «смерті автора» (Р. Барт), ігрового імперативу (Й. Хейзінга) послаблення культурного табу на користь прямого запозичення сюжетів та образів вихідного тексту в поєднанні з комерційною привабливістю проектів продовжень популярних творів сприяло появі значної кількості дериватів, що безпосередньо використовують роман Бронте як претекст. Утім, питання впливу на масову свідомість започаткованої в академічному дискурсі другої половини ХХ ст. принципово нової візії культового твору крізь призму концепції затіненої сексуальності, ідеологем влади та «остраха авторства», деконструкцію расистських і ксенофобських надкодувань вікторіанської доби тощо досі не набуло системного висвітлення в літературознавстві. Переважна більшість досліджень трансформацій вихідних надкодувань «Джен Ейр» у масовій культурі стосуються або численних екранізацій роману, або двох найбільш відомих похідних текстів другої половини ХХ ст. – уже згаданого «Wide Sargasso Sea» Джин Рис, давно легітимізованого як частка канону, і роману Дональда Майкла Томаса «Charlotte: The Final Journey of Jane Eyre», чий постмодерністський інструментарій не завоював симпатій широкого читача. Актуальність запропонованої розвідки зумовлена, в такий спосіб, необхідністю системного вивчення трансформацій вікторіанського претек-

сту саме у дзеркалі масової літератури, яка, за влучним висловом Росса МакДональда, є формою мистецтва, «in which a civilization comes to be known by most of its members... A convention which is widely used and understood in all its variations holds a civilization together as nothing else can» [12, 186–187]. Мета дослідження полягає у висвітленні своєрідності реінтерпретації роману Шарлотти Бронте «Джен Ейр» у деривативних текстах порубіжжя ХХ–ХХІ ст. – зокрема, у романах Емми Теннант «Adele», Джаспера Ффорде «The Eyre Affair» і Кімберлі Беннет «Jane Rochester».

Питання статусу роману Бронте у культурній пам'яті залишається відкритим: якщо для одних дослідників він є втіленням, передусім, ідеалу романтичного кохання та «appears to be remembered primarily as a romance» [9, 132], то для інших (зокрема, представників феміністської критики) «Jane Eyre» has its secure place in the cultural memory because of its heterogeneous forms and representations, and, in the XXth century literary derivatives, above all because of its subtle revisions of the romance plot» [13, 31]. Так чи інакше, саме романтична і готична сюжетні лінії роману складають основу переважної більшості текстів із його деривативного поля.

Відповідно до актуалізованих жанрових конвенцій, у парадигмі масової культури бунтівнича героїня Бронте певною мірою доместикалізується. Протестна поведінка Джен, що сприймалася вікторіанськими читачами як «unladylike eroticism as well as indecorous social resentment» [8, 357], у ХХ ст. втратила революційне забарвлення і тлумачиться як «mere healthy self-assurance and a legitimate protest against social and sexual discrimination» [13, 13]. Якщо для Маргарет Оліфант та її сучасників історія кохання Джен і Рочестера поставала як ілюстрація до уоллстонкрафтівської декларації про права жінок, а феміністська критика середини ХХ ст. сприймала вирішення русійного конфлікту роману через шлюб як капітуляцію героїні перед патріархальним суспільством (««[t]he heterosexual nexus of passion, power and force is the sexist basis of rapist ideology and this is, in the end, all the action Jane ever finds» [4, 27]), то масова аудиторія завжди солідаризувалася з У. Теккереем,

для якого сюжет «Джен Ейр» віддзеркалював, перш за все, потребу жінки (зокрема, й авторки) «to love and be in love» [11, 199].

Матеріалізація подібних жанрових очікувань лежить в основі великої кількості літературних проектів, іронічно позначених Дж. Сазерлендом як «will-Jane-be-happy-novels» [цит. за: 13, 82]. Характерною рисою подібних реінтерпретацій можна вважати не лише «доместикалізацію» образу Джен, але і збільшення уваги до постаті Рочестера, перш за все, через підкреслення його сексуальної харизми. За влучним спостереженням П. Стоунмен, «the «hideous» Rochester of the text... has ... been replaced... by a mythical Romantic hero» [15, 204], – значною мірою завдяки тому, що поведінка й зовнішність Рочестера («dark face, with stern features and a heavy brow», «ireful eyes» [2, 114], «black hair», «decisive nose», «grim mouth», «athletic broad chested figure» [2, 121]), далекі від вікторіанських стандартів чоловічої досконалості, цілком відповідають сучасним стереотипам неприборканої маскуліності, тимчасом як «янгольські», за вікторіанською міркою, вигляд і поведінка Сент-Джона Риверса навряд чи здатні впасти до вподоби читачкам сьогодення. У такий спосіб, популярний у пуританських колах другої половини XIX ст. альтернативний фінал роману, де Джен вирушає до Індії разом із Сент-Джоном (про нього згадує, зокрема, Джанет Уінтерсон у романі «Oranges Are Not The Only Fruits»), втрачає актуальність уже на початку XX ст. Натомість, увага більшості реінтерпретаторів зосереджується на подробицях шлюбного життя Рочестера і Джен.

Так, дія роману Кімберлі Беннет «Джейн Рочестер» охоплює період перших спільних років подружжя, побічно згаданих нараторкою у фіналі «Джен Ейр». Сумлінно імітуючи творчу манеру Бронте – і переймаючи, в такий спосіб, розсудливу і впевнену інтонацію останніх рядків роману, – авторка засновує свою версію перетворення бунтівничої гувернантки на добропорядну місис Рочестер на концепції пригніченої сексуальності, вбачаючи коріння протестної поведінки Джен у комплексі меншовартості і нездатності розуміти потреби власного тіла.

«There were nights of marital bliss though few and I did find pleasure in the blending of

flesh. Indeed, Edward and I remained awkward and afraid of offending each other in our relations so our encounters did not serve to educate me. – Бідкається, приміром, нараторка «Джейн Рочестер». – My own wants were as tame as deer, but even so I kept them caged until I could comprehend the strange workings of my body. ... I saw his stiffened brow and careless expression... Was this the design our marriage was to assume? ... I, like a tyrant, nearly cried out to know if this was Edward's mask of husbandry. Was he this version of man with Bertha Mason and his other damned beauties?» [1, 31–33].

Незадоволення героїні власною зовнішністю і «низьким» походженням і пов'язаний з цим страх втрати прихильності чоловіка знаходять вихід у низці сповнених символізму готичних видінь за участі суперниць – колишніх коханок Рочестера, порівняння з якими перетворюється у свідомості Джен на нав'язливу ідею. Загнана у глухий кут, героїня пастишу ледве не повторює долю Берти Мейсон, коли після чергової сварки з чоловіком переживає нервовий зрив. Замкнена з метою «лікування» у «маленькій кімнатці за кухнею», вона випадково підслуховує уривок розмови: «There is another Bertha Rochester over in that bed. It is only a matter of time before she will have to be under lock and key. ... She does have all the signs of madness... crying in her sleep, no appetite... strange murmuring from beneath her sheet» [1]. Налякана подібною перспективою, героїня докладає всіх зусиль, щоб переконати чоловіка у своїй нормальності, подолати почуття провини й сорому, які викликав у неї фізичний контакт, і в такий спосіб гармонізувати подружнє життя. Ніби у відповідь на трансформацію Джен, покращується й фізичний та емоційний стан Рочестера – до нього частково повертається зір, втрату якого в оригінальному тексті С. Гілберт і С. Губар тлумачать як символічну кастрацію.

Безпосередній вплив інтерпретації С. Гілберт і С. Губар убачаємо і в спробах авторки епітомізувати образ Берти Мейсон як «темного двійника» протагоністки. Однак, якщо для американських дослідниць Берта виступала як невід'ємна складова характеру Джен, її «truest double... the ferocious secret self» [8, 360], то К. Беннет займає набагато

більш консервативну позицію, відокремлюючи «справжнє Я» героїні Бронте від химерного образу Берти і слідує критику другуї половини XIX ст. у засудженні протестної поведінки героїні. У художньому світі роману «Джейн Рочестер» сила Джен стає її слабкістю, а сама вона, користуючися відомим висловом С. Губар, перетворюється «into exactly the kind of socially sanctioned female figure Brontë's protagonist was struggling not to become» [8, 352].

Окрему групу дериватів складають тексти, інспіровані вже згаданим романом Джин Рис «Wide Sargasso Sea» і зосереджені на маргіналізованих у каноні персонажах. Так, героїнею роману Емми Теннант «Adele» стає позашлюбна дочка Рочестера від французької танцівниці Селін Варанс, маргіналізована за декількома параметрами: національністю, віком, соціальним статусом, походженням тощо. Розповідаючи свій варіант історії стосунків Джен Ейр і Рочестера з позицій Адель, Емма Теннант отримує нагоду не лише заповнити пов'язані з останньою лакуни в оригінальному тексті, але й поставити важливі для неовікторіанського дискурсу питання національних стереотипів, вікторіанської ксенофобії, «англійськості» (Englishness) тощо. Фактично, «Adele», як і «Wide Sargasso Sea» Джин Рис, є окремим проявом ідентифікації себе через постать Іншого – з тією різницею, що Інший у романі Теннант виявляється набагато ближчим культурно й географічно.

«Французька» тема у романі Бронте, переконливо демонструє Е. Шоултер, конотована як дещо «illicit, self-indulgent and dangerous» [14, 228]; французька лексика, якою часто-густо пересипає своє мовлення Адель, «contrasts with the austerity of Victorian England and functions as a constant reminder of Paris, stigmatized as a hotbed of loose morals» [5]. Тимчасом як для решти франкофонних персонажів з англійським походженням французька мова функціонує як свого роду соціальна маска, «Adèle's French laces the text, embellishing it with frivolity» [5]. Символічно, що окремі нюанси поведінки Адель Джен називає «французькими вадами» («French defects») і вважає за потрібне виправляти їх за допомогою «a sound English education» [2, 413].

Натомість, у романі Теннант «французьке» є, перш за все, маркером зовнішньої й внутрішньої свободи: побут і звичаї богемного кола матері Адель прямо протиставлені майже холодному поводженню з нею Рочестера та стриманості Джен. «Французьке» також конотоване як щире й відкрите, коли «англійське» може мати подвійне дно: так, винуватицею пожежі у Торнфілд-холлі, за версією Теннант, стає зовні порядна пані Фейрфакс, а за суворою й похмурою зовнішністю Грейс Пул приховане добре й чуйне серце. Щоправда, час від часу авторка обмежується заміною одних стереотипів на інші: від початку перебування в Англії маленька Адель повторює поширені скарги на англійську кухню, природу, погоду тощо. У такий спосіб, французьке походження героїні дозволяє Теннант утримувати комфортну для читача дистанцію між його власним досвідом і постаттю Іншого; що стосується «справжньої» іноземки, Берти Мейсон (яку Теннант, услід за Дж. Рис, називає Антуанеттою), вона однозначно маркована як небезпечна чужинка й витиснена на текстуальну периферію.

Нарешті, невеличка група реінтерпретацій (і серед них роман Дж. Ффорде «The Eyre Affair») витисняє з тексту власне Джен – за рахунок уведення персонажа-дублера, що перебирає на себе такі риси характеру героїні Бронте, як поміркованість, незалежність, самодостатність, самотність, схильність до саморефлексії тощо. Така стратегія надає авторам відносну свободу дій за умов збереження та іронічного переосмислення стереотипних уявлень про вікторіанську жінку, що відповідають очікуванням масового читача.

Бібліотрилер валлійського письменника Джаспера Ффорде «The Eyre Affair» – перший із серії романів про пригоди літературного детективу Четвер Танетой (Thursday Next) в альтернативній Англії, де станом на 1985 р. усе ще триває Кримська війна, у повітрі вирують дирижаблі, а на чолі держави стоїть оруеллівська за духом глобальна корпорація «Голіаф». У літературоцентричному світі Ффорде, де література є предметом офіційного культу, а у сфері розваг панує літературний туризм (фізичне перенесення читачів у художні світи улюблених романів за допомогою

Прозового Порталу), літературний присмак має навіть тероризм. Невловимому кримінальному генію Ахерону Гадесу, викладачеві англійської літератури за фахом, удається викрасти і сховати з метою шантажу головну героїню «Джен Ейр», «a living national embodiment of England's literary heritage» [6, 102], що спричиняє неабиякі хвилювання в суспільстві і загрожує національній безпеці. Після серії карколомних пригод у реаліях твору Бронте літературному детективу Четвер Танетой удається повернути Джен у маєток Торнфілд; утім, у результаті втручання в художній світ канонічний текст роману необоротно змінюється, що викликає обурення в офіційних інстанціях і захват у пересічних читачів.

Рішення позбутися «справжньої» Джен Ффорде напівгумористично пояснює «страхом впливу»: «I was stalled on the writing for about three years as I couldn't see how I could commit literary heresy and put words into Jane's mouth», – зізнається він у коментарях до «The Eyre Affair», що публікуються на офіційному сайті франшизи [7]. Натомість, роман отримує дублерку, натяки на тотожність якої із Джен щедро розкидані в тексті. Обидві героїні – сироти з невиразною зовнішністю, обидві сильні, помірковані й незалежні; обидві закохуються в романтичних героїв і змушені обирати між ними й більш приземленими, хоча й щирими і відданими справі, кандидатурами; в обох кохання опиняється під загрозою через прикрі таємниці в минулому обранців. Урешті решт, історії обох завершуються щасливим шлюбом, на який і припадають кульмінаційні моменти взаємопроникнення «літературного» (світу Джен) й «реального» (світу Четвера) світів.

Варто відзначити, що феміністська критика другої половини ХХ ст. не вважала фінал «Джен Ейр» по-справжньому щасливим: на думку С. Гілберт і С. Губар, відлюдне життя Джен і Рочестера у Ферндині більш схоже на ув'язнення; Моглен називає її шлюб «нещасливим компромісом»; Шоуолтер розглядає фінал як *utopia manqué*, поступку жанровим конвенціям і читацьким сподіванням [13, 150–154]. У такому світлі творче рішення Ффорде, який завершує весіллям сюжетні лінії обох героїнь, інтерпретується деякими

критиками як перехід на позиції постфемінізму [10, 1027; 13, 162]. Утім, на нашу думку, справжня причина полягає в суто конвенційному розумінні «щасливого фіналу»: актуалізований у парадигмі масової літератури, вікторіанський претекст закономірно спрощується: його персонажі, ідеологи, меседжі редуціюються до культурних знаків або навіть кліше.

Проведене дослідження не претендує на вичерпну повноту, однак дозволяє констатувати, що, попри наявне розмаїття підходів, форм і засобів рецепції роману Ш. Бронте «Джен Ейр» масовою літературою, домінантною виявляється тенденція до певного спрощення вікторіанського претексту (доместикалізація головної героїні, стереотипізація культурно-історичного контексту, актуалізація романтичних і готичних жанрових кліше, естетичний та аксіологічний консерватизм) з метою задоволення жанрових очікувань масового читача.

Список використаних джерел

1. Bennett K. Jane Rochester: A Novel Inspired by Charlotte Bronte's «Jane Eyre» / Kimberley Bennett. — San Jose et. al. ; Writers Club Press, 2002.
2. Bronte C. Jane Eyre / Charlotte Bronte. — Oxford : Oxford University Press, 1975.
3. Cunningham V. In the Reading Gaol: Postmodernity, Texts and History / Valentine Cunningham. — Oxford : Blackwell, 1994. — 424 p.
4. Duncker P. Sisters and Strangers: An Introduction to Contemporary Feminist Fiction / Patricia Duncker. — Oxford : Blackwell, 1992.
5. Eels E. The French Aire in «Jane Eyre» [Електронний ресурс] / Emily Eels // *Emprunts et empreintes de la langue étrangère dans la littérature victorienne et édouardienne*. — 2013. — № 78. — Режим доступу : <https://cve.revues.org/839>.
6. Fforde J. The Eyre Affair / Jasper Fforde. — NY. : Viking, 2001. — 400 p.
7. Fforde J. Beginnings [Електронний ресурс] / Jasper Fforde. — Режим доступу : <http://www.jasperfforde.com/beginnings.html>.
8. Gilbert S. «Jane Eyre» and the Secrets of Furious Lovemaking / Sandra Gilbert // *Novel*. — 1998. — Vol. 3. — № 31. — P. 351–372.
9. Gymnich M. Memory and Identity in Charlotte Bronte's Fictional Autobiography «Jane Eyre» / Marion Gymnich, Andrea Lazarescu // *Literatur — Erinnerung — Identität: Theoriekonzeptionen und Fallstudien*. — Trier : Wissenschaftlicher Verlag Trier, 2003. — P. 125–142.
10. Hateley E. The End of The Eyre Affair: Jane Eyre, Parody, and Popular Culture / Erica Hateley // *Journal of Popular Culture*. — 2005. — №38 (6). — P. 1022–1036.
11. Lerner L. Love and Marriage: Literature and Its Social Context / Laurence Lerner. — London : Edward Arnold, 1979. — 280 p.

12. McDonald R. The Writer as Detective Hero / Ross McDonald // Detective Fiction : A Collection of Critical Essays. — Englewood Cliffs ; NJ : Prentice-Hall, 1980. — P. 179—187.
13. Rubik M. A Breath of Fresh Eyre: Intertextual and Intermedial Reworkings of Jane Eyre / Margarete Rubik, Elke Mettinger-Shartmann. — Amsterdam : Rodopi, 2007. — 418 p.
14. Showalter E. Charlotte Bronte's Use of French / Elaine Showalter // Research Studies. — 1974. — № 42. — Vol. 4. — P. 225—234.
15. Stoneman P. Bronte Transformations: The Cultural Dissemination of Jane Eyre and Wuthering Heights / Patsy Stoneman. — London : Harvester Wheatsheaf, 1996. — 400 p.

О. ТУПАХІНА
Zaporizhzhya

VICTORIAN PRETEXT AS REFLECTED BY POPULAR LITERATURE (BASED ON RECENT REINTERPRETATIONS OF CH. BRONTE'S «JANE EYRE»)

The article focuses on three contemporary novels (E. Tennant's «Adele», J. Fforde's «The Eyre Affair», K. Bennett's «Jane Rochester») in order to investigate the specificity of transformations both Victorian pretext (Ch. Bronte's «Jane Eyre») and its numerous Neo-Victorian critical interpretations (Freudist, Marxist, post-colonial, feministic etc.) acquire in popular literature. The classification based on pretext legitimization pattern in derivative text is developed. The transformations of aesthetic, ideological, narrative codes of the pretext under the influence of generic clichés applied (Romantic, Gothic etc.) are examined.

Key words: Neo-Victorian novel, popular literature, incremental literature, pretext, derivative text.

Е. В. ТУПАХІНА
г. Запорожье

ВИКТОРИАНСКИЙ ПРЕТЕКСТ В ЗЕРКАЛЕ МАССОВОЙ ЛИТЕРАТУРЫ (НА ПРИМЕРЕ СОВРЕМЕННЫХ РЕИНТЕРПРЕТАЦИЙ РОМАНА Ш. БРОНТЕ «ДЖЕН ЭЙР»)

В статье на материале трех романов рубежа XX–XXI вв. («Adele» Э. Теннант, «The Eyre Affair» Дж. Ффорде, «Mrs. Rochester» К. Беннет) исследуется своеобразие рецепции массовой литературой как собственно викторианского претекста (романа Ш. Бронте «Джен Эйр»), так и его многочисленных неовикторианских критических прочтений (фрейдистских, марксистских, постколониальных, феминистских). Предложена модель классификации деривативных текстов в зависимости от характера легитимизации отношения к претексту. Изучены трансформации эстетических, идеологических, нарративных кодов претекста под воздействием актуализованных жанровых клише (романтического, готического и пр.).

Ключевые слова: неовикторианский роман, массовая литература, инкрементальная литература, претекст, деривативный текст.

Стаття надійшла до редколегії 30.09.2015